

Проблема суб'єкта в психології рефлексії

Науковий напрям психології рефлексії проголошено як самостійний у 1985 році І.Н. Семеновим та С.Ю. Степановим [1] для остаточного відокремлення від методологічної гілки вивчення рефлексії [2; 3] і, насамперед, для наукової реалізації позитивної програми рефлексивних досліджень. Формулювання завдань напряму не ставить завдання монополізації виробництва знання про рефлексію тільки в своїх межах. При цьому поняття рефлексивної психології, як поняття яке відбиває якісні співвідношення знань про рефлексію, у складі інших психологічних знань, та в цілій системі, не може виступати критерієм внеску в загальну теорію яким би могли скористатися автори напряму, без взаємодії із науковою спільнотою. Тому ми в межах цієї роботи ми користуємося поняттям "рефлексивної психології" та "психології рефлексії", як синонімами в значенні наукового напряму¹.

Поняття суб'єкта для авторів напряму, не виступало у якості спеціального предмета. Проте імпліцитно воно присутнє в контексті "носій" та "перемислювач" конфліктності [1]. Найбільше наближення до поняття суб'єкта в рефлексивній психології відбулося через введення поняття стратегії самоорганізації під час розв'язання задачі [4].

Розвиток досліджень групових рефлексивних актів при застосуванні суттєво модифікованого методу привів до виокремлення в межах психології рефлексії її груп-рефлексивного напряму. Саме в цій гілці досліджень постало питання суб'єкта рефлексії. Емпірія очевидно підштовхувала до необхідності наукового пояснення двох фактів: індивіди, вирішуючи творчі задачі в групі, застосовували способи, притаманні окремій персоні, а у випадку індивідуального рішення—підходи, характерні для групи. Саме ці спостереження дозволили попередньо сформулювати завдання виокремлення різних типів суб'єктності в різноманітних значущих для учасників експериментів подіях [5].

¹ Осмислення взаємодії напряму та спільноти – тема приваблива, але знаходиться поза межами даної.

Для пояснення поняття суб'єкта в рефлексивній психології необхідно зазначити вихідну точку попередніх дослідницьких позицій. Більшість із них виходять із диспозиції "суб'єкт спостерігач (дослідник) — суб'єкт, якого спостерігають (діяч)". У традиційній науковій логіці, яка походить ще від Декарта і відома під назвою "картезіанство", принципові координати наукового дослідження полягають у тому, що ці два позначені суб'єкти розділені, причому суб'єкт-дослідник вивчає "суб'єкта, що спостерігається", як об'єкт свого дослідження.

Щодо підходу Рене Декарта [6] стосовно виділення ним суб'єкта як об'єкта дослідження необхідно зробити декілька пояснень, зважаючи на важливість цієї тези не тільки для методології науки, але й для розуміння передумов становлення психології рефлексії.

Проблема суб'єктивного як нескінченно малого

Мова іде про науку в цілому. В координатах декартівського принципу об'єктивності суттєвим є тіло, об'єкт, який має протяжність, що дає можливість його вимірювання. Все інше – внутрішня складова відображення, рефлексу (це поняття ввів саме Декарт), яка для вимірювання не доступна. Фактичним наслідком такого підходу, реалізованого у дослідженнях І.М.Сеченовим, І.П. Павловим [7;8] та іншими фізіологами, є оцінка психічної складової (відбиття) як нескінченно малого в проміжку часу по відношенню до дії. Позиція дослідника може бути сформульована приблизно так: ми враховуємо, що воно (рефлексування) є, але ми не маємо методів, щоб його роздивитися, тому вважаємо його за нескінченно мале. Йдеться не просто про метод, мова йде про засади науки в цілому. Навіть вдосконалена проміжними ланками віддзеркалення дії, яка виконується у схемі акцептору дії П.К. Анохіна[9], складова внутрішнього світу суб'єкта залишається нескінченно малою. І дотепер розвиток наукових методів не долає традицію започатковану Декартом. Тут доречно навести приклад сучасних нейрофізіологічних методів, які під час виконання досліджуваним певної дії дозволяють зафіксувати навіть послідовність збудження і згасання окремих спеціалізованих нейронів. Але ті послідовності, досліджені завдяки цим методам, є

лише нейрональною копією дії, а не внутрішньою суб'єктивною картиною світу досліджуваного [10].

Вивчаючи тіло, ми можемо його препарувати, занурювати в експериментальні умови, створювати моделі, які дозволяють реконструювати окремі характеристики цього тіла, його властивості тощо, навіть досліджувати рефлекси тіла. Але для вивчення людини з її внутрішнім світом таке препарування "на предметному склі" є абсолютно не прийнятним. Щоб її дійсно досліджувати маємо перейти до іншої схеми науки.

Д. Локк [11], підхопивши наукову естафету від Декарта, звертає увагу на поняття рефлексії (на відміну від рефлексу). Локк не тільки створює цим передумову для проникнення у внутрішній зміст людини (рефлексія розуміється як відбиття внутрішнього світу), але й наголошує на тому, що рефлексія має виступати критерієм істини, чим постулює залежність якості відображення зовнішнього світу від логіки внутрішнього. Розвиток цієї ідеї далі відбувався в інтроспекціонізмі та загалом у психології свідомості. Однак інтроспекціоністи, використовуючи схеми розвитку суб'єкта (удосконалення навичок спостереження за собою), в якості предмета дослідження взяли завузьку реальність. Намагаючись розкласти психічне на найменші "атоми", вони спрямовували увагу суб'єкта лише на відчуття, сприйняття. Таким чином, інтенція – надати досліджуваному суб'єкту метод спостереження за внутрішнім психічним світом – була прийнятною, але схема і мета дослідження знаходилась в контексті картезіанського розуміння науки. Через це форма поглинула зміст, внаслідок чого перестала цікавити і науковців як виробників наукового знання, так і його споживачів.

Найбільш суттєвий прорив у розгалуженні поняття рефлексії відбувся у 50-ті роки 20 сторіччя у СРСР. Він пов'язаний не тільки з інтересом до змісту внутрішнього світу, а й з особистісною стратегією його автора – Г.П. Щедровицького уникнути ідеологічного контролю. Силами московського методологічного гуртка, очолюваного Г.П. Щедровицьким, категорія рефлексії почала активно розроблятися в межах логіки й методології науки, а не офіційної психології того часу. Фактично гуртківці взялися за створення особливого типу взаємної

діяльності, яка отримала назву мово-діяльності, мисле-діяльності. Це була альтернатива тогочасній традиційній радянській психології, водночас, ця особлива взаємодія учасників гуртка реалізовувала ідеї світової психології, зокрема, теорії соціальної перцепції.

Ідея призупинення діяльності для осмислення протиріч, що її починають гальмувати, була опрацьована в московському методологічному гуртку як рефлексивна техніка (або схема) виходу в зовнішню позицію. Завдяки використанню цих логічних схем мислення досягається покращення відображення і стає можливим удосконалення діяльності. Так ідея рефлексування як протяжного процесу була внесена в контекст нової практики оргдіяльнісних ігор і поступово, через осмислення цієї практики, втягувалась у науковий простір.

Напрямок прогресував і мав популярність, зростала школа практичних методологів, проте картезіанська логіка науки і тут не була подолана. В методологічно-практичному підході Г.П. Щедровицького рефлексія як і раніше, розглядається здебільшого як логічна схема, при згортанні суб'єктивного світу до нескінченно малого. Весь потік дискурсу суб'єкта спрямовується не на розгортання його внутрішнього світу, а на підгонку акту мислення під попередньо визначену логічну схему.

Попри сказане, у підході Г.П. Щедровицького є сенс. При виникненні утруднень суб'єкт діяльності здійснює рефлексію, яка передбачає призупинення діяльності і розгортання системи спеціального спостереження, спрямованого в минуле. Предметом цього спеціального спостереження (і разом перетворення) є прилаштування мислення групи однодумців під одну із методологічних схем. Тобто, формат рефлексії за Щедровицьким – ретроспективний: виникає трудність – рефлексуємо.

Цей винесений за рамки однієї діяльності акт ретроспективного характеру – рефлексія – по суті стає тією ж діяльністю, але у новій формі, яка має назву мово-думка. Вона здійснюється "поряд" з іншими індивідами, й тому отримує особливий – протяжний – статус. Але результатом її стає знову ж таки нескінченно мале – акт осмислення, прозріння. До того ж, здійснюється спільна реф-

лексія, а її результат стає індивідуальним: після прозріння відбувається побудова індивідуальних реалізацій того, що отримали в прозрінні учасники як група.

І.Н. Семенов розв'язав проблему звуження рефлексії до ретроспекції та обґрунтував поняття рефлексії як переосмислення. Він піддав критиці обертальний характер підходу Г.П.Щедровицького – рефлексія після призупинення діяльності. І.Н. Семенов увів розрізнення смислів і змістів у дискурсивному мисленні як моделі рефлексивної регуляції творчості. Крім того, сам процес творчого мислення він розглядав як просування думки по чотирьох рівнях: предметному, операційному (які разом складають змістовну сферу), інтелектуальної та особистісної рефлексії (які разом утворюють смислову сферу). Саме введення особистісного рівня рефлексування, здійсненого разом з С.Ю. Степановим, конституювало поняття чотирьохрівневої схеми. Останнє сприяло залученню різноманітних систем відслідковування дискурсу, які повторювали і підтверджували закономірність: при наявності проблеми внутрішній світ індивіда проявляє себе в зміні рефлексивних рівнів. Саме тут ми вбачаємо неповноту розв'язання проблеми визначення суб'єкта рефлексії. Як індивід з носія проявів рефлексивних рівнів перетворюється на суб'єкта, який породжує рефлексію? Яким чином він, представлений у динаміці цих змішувань смислового і змістовного, стає саме рефлексуючим суб'єктом? На якому рівні утворюється мета суб'єкта? Чи регулює суб'єкт себе в цьому змішуванні рівнів і як саме ця динаміка піднімає його до результату? І багато інших питань залишаються без відповіді.

Хоча в зазначеному підході декларується збіг рефлексії з фізичним часом, вона, однак, не перетворюється на су-протяжність, залишаючись у логіці дуалізму Декарта. При цьому школа І.Н. Семенова суттєво просувається в реконструкції дискурсу, в тому числі і в напряму врахування в ній мети, задуму, стереотипів, але знов таки лише в логіці "для дослідника". І навіть застосовуючи схеми формуючих експериментів, школа психології рефлексії І.Н.Семенова співвідноситься з внутрішнім світом досліджуваного тільки в межах декартівських координат науки.

Новосибірський філософ І.С. Ладенко [12] просунувся ще далі в подоланні позначеної нами проблеми суб'єктного як нескінченно малого, через тлумачення поняття рефлексії як трансляції на іншу мову. Рефлексія, як акт вивільнення від стереотипного бачення предмету, виразніше виступає у своїй протяжності завдяки розмиканню мови і думки в момент перекладу з однієї мови на іншу (і не обов'язково іноземну). (В якомусь сенсі, ця ідея є продовженням уявлень Б.Ф.Поршнева [13] щодо сугестії, як єдності спільноти і своєрідної агресії, та зміни мови як контр-сугестії. Але до цього ми повернемося пізніше, при дослідженні первинних носіїв свідомості).

Вже на момент оформлення наукового напрямку психології рефлексії дослідження рефлексії в психології були настільки багатогранні й різноманітні, настільки різноспрямовані, що виникла необхідність їхньої класифікації саме за ознакою спрямування. Така класифікація була здійснена І.Н.Семеновим і С.Ю. Степановим, які, узагальнюючи масив досліджень рефлексії, проведених до 1985 року, виділили чотири підходи в її вивченні: інтелектуальний, особистісний, комунікативний і кооперативний [1]. Приєднавшись до напрямку психології рефлексії в 1983 році, ми спрямували зусилля на дослідження групової творчості. Нашим намаганням було побудувати концептуальний апарат, здатний відбити єдність механізмів рефлексії в індивідуальній та груповій творчості. Просуваючись в цьому напрямку, ми ввели поняття групової рефлексії як складної багатокомпонентної структури, яка містить у собі, зокрема, міжперсональну сферу (що складається із компонентів взаємодії, взаєморозуміння та взаємоузгодження).

Однак, в той час наше осмислення не могло запобігти поділенню рефлексивних досліджень на окремі підходи, при якому втрачалася єдність рефлексії як багатогранного феномену (хоча поняття рефлексії і було введене для подолання частковості окремих психологічних знань). Як зазначає відомий сучасний російський психолог В.М. Аллахвердов [40] психології немає нічого страшнішого, ніж розділення: не знаємо що таке психіка, але поділили її на свідоме і несвідоме; ще не знаємо, що таке пізнання, але вже поділили його на окремі пізнавальні

процеси і т. ін. Отримавши феноменологію і фактологію більш широку, ніж в конкретному дослідженні групової творчості, ми усвідомили, що потенціал поняття групова рефлексія є більш потужним, ніж це необхідно для концептуалізації творчого процесу розв'язування малої творчої задачі, близької за типом тим, які використовував у експериментах з вивчення мислення Дункер. Реальність онтогенезу дитини, психіка якої розвивається у взаємодії із дорослим, як і методологічне обґрунтування Я.О.Пономарьовим [14] поняття взаємодії, надихнули нас на подальші пошуки. Першопричиною усвідомлення цього шляху було наше розуміння феноменології взаємодії, як не тільки більш складної і багатогранної, а й (що може здаватися, на перший погляд, дивним) і більш доступної для наукової фіксації та концептуалізації. Таким чином, з'явилося розуміння, що виокремлення наукового напрямку груп-рефлексивної психології не продовжує традицію поділу психічного на окремі шматки, а започатковує підхід, який вміщує як соціально-психологічні, так і загально-психологічні аспекти вивчення рефлексії.

Для подальшого розкриття поняття групової рефлексії необхідно, насамперед, осмислити онтологію групового суб'єкта, до якої ми можемо підійти, тільки змінивши схему наукового дослідження.

Напрямки розвитку наукового дослідження

Отже, наявність водночас двох факторів — позиції спостерігача над об'єктом дослідження і розгляд будь якого досліджуваного через призму лише проявів його суб'єктивності— приводить до формування таких уявлень, які презентуючи онтологічні прояви суб'єктності, саму суб'єктність представляють як щось нескінченно мале.

Ця, похідна від картезіанського розуміння світу, думка про суб'єктне як нескінченно мале потребує, на наш погляд, пояснення. Звичайно, сьогодні "нескінченно мале" є категорією насамперед математичною. Але в нашому випадку саме вона відбиває істотне "майже зникнення" суб'єктного. Перебуваючи у зовнішній позиції відносно іншого суб'єкта, якого ми спостерігаємо чи досліджуємо, ми налаштовуємо наш концептуальний апарат таким чином, що, не чуючи

"голоса" самого цього суб'єкта, не можемо проникнути в його внутрішній світ. Вивчаючи ж зовнішні прояви суб'єкта, його поведінку, ми перетворюємо його внутрішній світ на нескінченно мале. Ми, наприклад, можемо почути реальний голос людини, яка згідно дослідницької програми на 11-й хвилині дослідження має сказати: "Вітаю Вас!". Але в якості голоса ми будемо тут "чути" поведінку, а не дійсний голос внутрішнього світу. Єдиний шлях, який дозволяє проникнути у внутрішній світ людини, — це пам'ять (мемуари, ретроспекції, біографічні дослідження, асоціативні, семантичні техніки) як спосіб витягування смислів відносно певних ситуацій, **значущих подій**. Це дійсно методи приєднання до внутрішнього світу, якщо він супроводжується голосом, мімікою, тілесними рухами, — загалом дискурсом.

Незважаючи на начебто знайдені підходи вивчення суб'єктного через розгортання дискурсу пам'яті минулого, ми змушені констатувати, що Декартова логіка розуміння психічного продовжує активно використовуватися в психології, особливо природничим напрямом. При цьому зводячи суб'єктивне до нескінченно малого наука або віддає велике поле інтерпретації дії (при цьому внутрішнє при цих інтерпретаціях в теперішньому залишається тим самим "нескінченно малим"), або може відобразити достатньо великі відтинки психічної активності, однак вивчення їх із зовнішньої позиції спостерігача також не наближає нас до розуміння досліджуваного як суб'єкта.

Суб'єктний підхід, що розробляється в українській та російській психології, на методологічному (парадигмальному) рівні визначається К.А. Абульхановою-Славською через "принцип суб'єктно-особистісної організації, що об'єднує життєвий, інтерактивний, діяльнісний простір функціонування особистості з її самоорганізацією, саморегуляцією (самокеруванням своїми психічними, особистісними і т.д. можливостями) і розвитком в напрямку удосконалення власної індивідуальності" [15, 445]. Колективний суб'єкт та суб'єкт спільної діяльності пропонується в якості предмета соціальної психології [15, 440].

Теоретичний рівень реалізації методологічних принципів суб'єктності втілено В.А.Татенком у його розумінні "реального конкретного індивіду як суб'єкта

психічного життя, який є частиною цього життя і одночасно протистоїть їй в якості її носія, центра, інтегратора і користувача" [16, 497]. "Суб'єктний рівень психічного життя людини – це не тільки рівень сутнісного відображення (рефлексії) дійсності і сутнісної організації (цілеспрямованої регуляції) психічної активності", це – "рівень розвитку психіки, піднявшись до якого, людина починає ставитись до власної психіки ... як до суцього в собі... як цінності й цілі" [16, 497]. Тобто, на рівні теорії суб'єктності та суб'єкта психічного життя індивід виступає необхідним чином виокремленим від соціального контексту свого буття задля накопичення даних про інтенції і потенції саме цього індивіда. Таке спеціальне обмеження предмету звичайно не порушує розуміння соціальності, як суто людського прояву людської індивідності, але й водночас, спонукає інших дослідників до формулювання предмету, який би "клітину суб'єктності" хоча б розрізнув фізичними межами тіла індивіда. Так Брушлинський, вважає людство, народ, групу - першоосновним суб'єктом, а окремих індивідів похідними суб'єктами. Рубцов виділяє колективно-розподілену діяльність, тим самим імпліцитно розподіляє і суб'єктну функцію.

Визначення, яке дає Е.Б. Старовойтенко, підкреслює необхідність виходу за межі суто індивідуалістського трактування суб'єкта та розгляду його лише в інтеракції з суспільством та іншими: "Суб'єкт – людина, яка здатна впливати на буття інших, активна в цьому бутті, той, хто залишає слід, відкриває у зв'язках з іншими людьми можливість самовизначення і самореалізації. Однією із провідних суб'єктних інстанцій визначається свідоме "Я" або "его" індивіда, яке перетворює його ініціативи та активність в зрозумілі та значущі для інших" [17, 466]. Розглядаючи соціальну детермінацію психіки, авторка робить висновок: "соціальне – це подія, що тягнеться вічно, безперервно відтворюючи відносини між двома, декількома, багатьма людьми так, що кожний стає іншим-в-собі, а всі разом – колективним "Я"; особистість виступає концентрованим суспільством, а суспільство – розширеною особистістю" [17, 480].

Протиріччям між картезіанською методологією науки, що перетворює суб'єктивне на нескінченно мале, і сучасним концептом суб'єкта й визначається

проблема. Зняття її можливе лише за умови виходу за межі картезіанства не тільки на філософському, загальнотеоретичному, методологічному, але і на конкретно-науковому рівні психологічної теорії та її дослідницької операціоналізації, що ми й намагаємось зробити в теорії групової рефлексії [18].

Уявлення про атомарну, автономну щодо суспільства індивідність давно піддано критиці як односторонні. Сучасні соціологія, соціальна психологія мають досить сильні позиції для запобігання робінзонадам. І розділення знання на загальну, соціальну, педагогічну психологію є виправданим інструментом наукового пізнання. Але на кожному з етапів розвитку науки інструменти необхідно приводити у відповідність до досліджуваної реальності. На даному етапі розвитку цього галузевого поділу ми спостерігаємо кризу неможливості пробитися через категоріальні рівні відокремлених одна від одної галузей, до істини: насамперед, до повноти розуміння індивідного суб'єкта як предмета соціальної, загальної та будь якої іншої психології.

За всіх зазначених обставин постає питання: яка наукова схема є більш відповідною? На нашу думку, нова наукова схема, по-перше, має бути холістичною: це має бути схема **континуальності** протікання процесів (на кшталт паралельності Лобачевського, тобто протікання одночасного, а не послідовного, або незалежного однин від одного, і такого, де не відбувається перетинань). Немає "рухів тіла, потім якогось нескінченно малого протікання рефлексу, який потім дає наступну реакцію тіла" - це метафора, яку покладено в основу науки. Натомість є паралельне, об'єднане протікання процесів - континуум. Копії – не є якимось центральним механізмом рефлекса; це постійне відображення всього, що відбувається, ще і на мові нейронів, мереж, функціональних систем тощо, як з'єднаної онтології. Так, у функціональну систему дії входять не тільки компоненти нейрональної активності, але й рухи тіла, особливості середовища [39]

Таким чином, виникає ідея **су-протяжності** тілесного і суб'єктивного. Намагаючись увести концепт, який охоплював би таку єдність і су-протяжність, Т.М.Титаренко пропонує поняття "життєвий світ", яке описує існування особистості і середовища як нерозривного цілого [19].

По-друге, в основу нової схеми науки має бути покладено **множинність**, яка полягає в тому, що людина – не одина, а перебуває серед собі подібних, і зазначене вище паралельне протікання процесів у життєвому світі відображується кожним із суб'єктів. Множинність вносить додаткові виміри су-протяжності. Тільки через взаємодію суб'єктів ми можемо увести у простір наукового розгляду нові аспекти.

По-третє, життєві світи суб'єктів мають бути зав'язані, замкнені на **подію**. При зав'язуванні суб'єктивних світів їх носіїв у взаємодії на подію, значущу для декількох агентів, у нас з'являється "ключик", доступ до внутрішнього світу суб'єкта. Але значуща подія – це вже не є експеримент, який проводить один суб'єкт (науковець) над іншим (досліджуванним суб'єктом, перетвореним на об'єкт). Під таким кутом зору експеримент, як найвищий доказовий метод науки, мусять зазнати суттєвих перетворень, адже значуща подія не обмежується експериментом. Значуща подія – це частина життя. І з цієї позиції експеримент також може бути розглянутий як частина життя, значуща подія, в якій зустрічається інтерес суб'єкта досліджуваного і суб'єкта-експериментатора, що разом створюють значущу подію – експеримент. Але, починаючи говорити про значущі події в життєвому світі суб'єктів, ми виходимо за межі науки у класичному її розумінні (як не тотожної життю). І саме ці межі ми і пропонуємо змінити, змінюючи саму науку. Ми стверджуємо, що вивчити суб'єкта можливо лише за умови включення в подію дослідження обох суб'єктів – і досліджуваного, і експериментатора.

Таким чином, все вище сказане приводить до постановки завдання реалізації схеми су-протяжності. Наукова позиція має бути такою, щоб дозволяти споживачеві наукового знання надавати еквіваленти власних проявів суб'єктного життя, що, як у відношенні до само-дослідження виробника наукового знання (науковця), так і у відношенні до його споживача зберігали б в собі однакові ознаки (і в теоретичному, і в побутовому форматі).

Підсумовуючи, ще раз зазначимо, що викладене в цьому розділі має **за мету** пошук та обґрунтування такої дослідницької позиції, яка б була адекват-

ною щодо проявів внутрішнього світу, до різноманітних проявів суб'єктності взагалі (на відміну від традиційного відношення до нього як до нескінченно малого).

Таке визначення мети передбачає співіснування декількох суб'єктів: користувач (споживач) знань, виробник знань (дослідник) і досліджуваний, який може бути одночасно і виробником, і користувачем. Крім цих трьох суб'єктів статус суб'єкта може набувати і наука. При цьому під наукою як груповим суб'єктом розуміється не тільки зріз науково чи професійно спеціалізованої страти суспільства, не тільки її образ в історичному проміжку часу – на момент створення наукового продукту. Розуміється вся наукова спільнота, яка в майбутньому повертатиметься до створеного в дослідженні прецеденту як значущої події, що проникає в життя наступних поколінь дослідників. З цього постає **місія психології - сприяння всебічному розвитку суб'єктності у всіх їх паритетних проявах**. (При цьому, якщо адекватно співвіднести категорію формування і сприяння, місія зливається з предметом науки психології. Наша позиція хоч і частково співпадає в цьому питанні з позицією В.С. Біблера [20], але є відмінною внаслідок підпорядкування дослідження сприянню розвитку).

Передумови введення поняття групового суб'єкту в контексті експериментальних досліджень процесу рефлексії

Доречно нагадати обставини виникнення методу змістовного та смислового аналізу дискурсивного мислення (ЗСА) [21]. Розвиток методу розпочався з емпіричного фіксування різниці об'єму протоколів рішення задач в експериментах І.Н. Семенова та К. Дункера [22] (Виявилось, що протоколи рішення тих самих задач в експериментах К. Дункера були майже удвічі коротші!). Після перевірки гіпотези про вплив мови на обсяг протоколу, лишився єдиний висновок — експериментальна схема К. Дункера не передбачала повну фіксацію мовної продукції як такої, що на 100% відноситься до науково цінної емпірії. (До речі, це є яскравим прикладом зовнішньої позиції дослідника, який був послідовним у дотриманні декартівських координат: суб'єктивна цінність досліджуваного тракту-

ється не в його значеннях, а в значеннях дослідника. Тим самим, звужується осягнення феноменології суб'єктності).

Аналіз І.Н. Семеновим дискурсу, що був відкинутий К. Дункером, показав: саме ці нудні для протоколювання і "некультурні" "гм" і "так", що часто густо вимовляв досліджуваний, є смисловою складовою відтворення суб'єктом самого себе при доланні ПКС.

Для того щоб дослідити реальність групового дискурсу ми ввели "мікро-рівень" в аналізі рефлексивності через поняття параметрів функції для відбиття реальності таких суб'єктивних складових як: позиція, контакт, спрямованість думки. Окрема фраза стала описуватися не однією функцією, як раніше, а такою їх кількістю, яка відповідала кількості виокремлених складових у контексті висловлення тієї чи іншої думки. Контроль складових контексту став здійснюватися завдяки розробленому нами методу наскрізної фіксації траєкторії думок — умовній логіко-психологічній схемі [23]. Таким чином, можливість врахування контексту (тобто смислів, які лежать за межами однієї фрази) дала змогу зняти принцип поглинання найбільш вираженою функцією функцій, менш виражених у фразі, які використовувались до того в дискурсивному аналізі.

Вдосконалення дозволили зафіксувати два типи проблемно-конфліктних ситуацій - особистісні та групові, з декількома способами їх сполучання. Створення досліджуваними коаліцій виявилось і їх ресурсом просування у предмети, і способом зняття персональної та групової конфліктності. Рівень взаємодії членів групи виявився більш диференційованим, ніж вважалося раніше (коли розрізнялися лише комунікація та кооперація учасників, поза узгодженням). Реальність соціального почала фіксуватись у між-персональній та між-груповій сферах дискурсу (із компонентами взаємодії, взаєморозуміння та взаємоузгодження). Було доведено, що особистісні і групові рефлексивні рівні саморегуляції у стані проблемності і конфліктності можуть здійснюватися не лише вербально, а й контекстуально (через зміну коаліцій, зміну напрямків контакту), наприклад у формі інтонування, сміху, співу і навіть мовчазного слухання музики.

На цьому етапі ми запропонували вважати елементарним рефлексивним актом [24] випадки подолання суб'єктом² утруднень у значимих ситуаціях та зафіксували основні **рефлексивні акти** — переосмислення, мовне транслювання, вихід у зовнішню позицію, як такі, що забезпечують зміну типу результативності творчості і збагачення творчого потенціалу особистості творця.

Розвиток серій експериментів здійснювався від досліджень вирваних з контексту життя до вбудованих в нього. Статус події досягався завдяки рольовому насиченню функцій експериментатора ще й іншими, наприклад: одного із керівників організації дозвілля у таборі праці та відпочинку, керівника екскурсійної групи, викладача майстер-класу творчості для винахідників тощо. При цьому розподіл ролей відбувався завдяки співпраці групи експериментаторів, які забезпечували спостереження за собою і досліджуваними, спілкування з ними - у повному циклі життя і експерименту.

Спеціальні експерименти з вивчення мимовільного запам'ятовування нами дискурсу в ході розв'язання цього ж експериментального завдання навели нас на цікаві роздуми. При розпізнаванні протоколу рішення задачі тріадою, очищеного від позначок, що фіксували авторство того чи іншого висловлювання, було встановлено, що фрази, які несуть у собі змістовний рівень дискурсу, запам'ятовуються краще. Регулюючі функції виступають досить прозорими і такими, що важко впізнаються у якості індивідуальних внесків. Це наштовхнуло на думку, що не тільки певні покоління дослідників не надавали значення регулюючим сторонам дискурсу як таким, що підсилюють ефект відбиття предмету, але й учасники, які цими регулюючими висловлюваннями підвищували власну продуктивність, не усвідомлюють їх значущості. Регулюючі висловлювання не сприймаються як цінність, яка завдяки забезпеченню більшого суб'єктного проникнення в предмет підвищує результативність творчого пошуку. Тому в формуючих експериментах та в подальших впроваджувальних технологіях ми застосували спеціальні підходи, які допомагали учасникам в додаткових по відношенню до основної діяльності завданнях звернути увагу на це явище та спро-

² саме на цьому етапі у нас починає оформлюватися само-замовлення щодо пошуку проявів агентських і ав-

вокувати переосмислення ставлення до тих регулятивів: від "мимовільних і випадкових" до "довільних і значущих"³.

Ось тут і постає питання – хто був суб'єктом того регулювання, яке здійснювалось і виконувало свою регулюючу функцію, але не відбивалось (усвідомлювалось) окремим індивідуальним суб'єктом як його авторське регулювання? Саме тому ми акцентували проблему групового суб'єкта [25;26], яка на новому етапі теоретичного аналізу вимагала вивчення існування його генетичного аспекту.

Генетичний аспект групового суб'єкта: онтологічний вимір

Логіка висвітлення цього розділу полягає, з одного боку, в концентрації феноменів і фактів онтологічних проявів групового суб'єкта в дослідженнях близьких, але не прямих стосовно нашої тематики, з іншого, - уваги на аргументації тих, хто наважується виходити за межі усталених традицій.

Насамперед, необхідно зазначити, що як таку, проблему розвитку саме групового суб'єкта не можна вважати достатньо дослідженою, але його онтологія охоплювалась при розгляді проблеми становлення людської свідомості, філогенетичного розвитку мислення тощо. Основний напрям аналізу – як із недиференційованої спільноти виділяється свідомість окремого людського індивіда. Існування спільноти як первинного суб'єкта, таким чином, приймається на рівні очевидності. Оскільки тема розвитку свідомості важлива не тільки для аналізу суб'єктності, але й рефлексії, зупинимось на цьому дещо детальніше.

Перш за все звернемо увагу на наступне. Сам факт зосередження зусиль при дослідженні генезису свідомості на етапі від більш менш сталої колективної форми свідомості до виокремлення індивідуальної, як привабливе дослідницьке завдання в межах самоочевидної наявності групової свідомості, - вважаємо, вже є доказом визнання групового суб'єкта. По-друге очевидність первинності зародження свідомості в групі не знімає проблеми як саме сформувалась ця групова свідомість. Наше розуміння факту самоочевидності полягає в наступному.

торських проявів суб'єктності не тотожних індивіду в групі.

³ про результати - у розділі "Груповий суб'єкт у контексті практики рефлексивної послуги"

По-перше, наявність достатньої для спостережень розвинутої соціальності у тваринному світі. По-друге, представники видів, які взаємодіють з природним середовищем в соціальному форматі — є більш інтелектуально розвинутими.

Звернемося до досліджень генезису свідомості, які містять влучні докази можливості функціонування свідомості далеко за межами тіла одного індивіда. Так Л.І. Бондаренко, узагальнюючи археологічні дослідження, зосереджує увагу на тому, що первісні люди (хабіліси, що морфологічно примикали до австралопітеків, які іще продовжували на той час своє формування саме як людські істоти) обробляли знаряддя разом, несвідомо *наслідуючи* дії один одного. Вивчення розташування інструментів у поселеннях первісних людей⁴ дозволяє реконструювати цей процес таким чином: декілька осіб розташовуються колом і, дивлячись один на одного і наслідуючи один одного, починають разом виконувати дії із виготовлення первинних знарядь із каменю. Із отриманої маси знарядь потім вибирали і зберігали зручні, а в подальшому намагались отримати, вибрати і зберегти знаряддя, схожі на ті, що вже були. Так повільно, поступово вироблялась постійна форма рубил, придатних до різноманітних робіт. Вона вироблялась практично і лише потім відбивалась у психіці людини. [27,с. 38]. Наскільки цей варіант описаної соціальності є виразним, щоб бути відмінним і від соціальності і тварин, і людей сучасних? Відповідь на це запитання потребує введення критеріїв. Такими, на наш погляд, є дві суттєві відмінності людської соціальності: наявність, по-перше, соціальної пам'яті по друге - соціально значущої творчої діяльності. І чи не факт ситуативної соціальної пам'яті, як ресурса подолання обмеженості пам'яті індивідуальної відкрито Л.І. Бондаренко?

Піднімаючись у дослідженнях первісних людей до рівня використання мови і етногенезу, відомий російський філософ минулого століття Б.Ф. Поршнєв виділяє первинне протиставлення "ми-вони", виникнення якого в історії людства передує становленню протиставлення "я-ти". У деяких мовах зафіксувалась навіть відсутність граматичної конструкції "я-ти" при наявності "ми-вони". "Ми

⁴ При цьому під реконструкцією мається на увазі статистичний розподіл археологічних знахідок, які можуть свідчити про локалізацію людей в просторі та напрямом здійснення їх діяльності.

– це дуже непроста психологічна категорія. Це не просто усвідомлення реально-го взаємозв'язку, повсякденного зчеплення відомої кількості індивідів. Так видається лише на перший погляд. Насправді це усвідомлення досягається лише через антитезу, через контраст: "ми" – це ті, хто не "вони"; ті, хто не "вони" – істинні люди" [13, с. 82]

Розкриваючи далі феноменологію цього первинного "ми" в своїй теорії сугестії, Б.М.Поршнев зазначає, що "сутність навіювання полягає в тому, що, якщо має місце повна довіра, інакше кажучи, абсолютне "ми", то людські слова викликають у слухача з необхідністю ті самі уявлення, образи і відчуття, які має на увазі той, хто говорить. А повна ясність і безапеляційність цих викликаних уявлень з тією ж необхідністю потребує дій так, ніби ці уявлення були отримані шляхом прямого спостереження і пізнання, а не від іншої особи" [13, с. 155].

Не заглиблюючись у тему навіювання як механізму взаємовпливу в первісному людському суспільстві, відзначимо, що основним напрямком досліджень є визначення умов становлення свідомості індивіда. Взагалі проблема співвідношення індивіда і спільноти остаточно своє оформлення отримує лише у ХІХ столітті, коли терміни індивідуальне і соціальне завдяки тому, що починають використовуватись для позначення протилежно спрямованих політичних течій індивідуалізму і колективізму (за даними історичного аналізу відомого німецького соціолога Нортена Еліаса [28].) набувають смислу протиставлення.

Постмодерністське конституювання суб'єктності у дискурсі

У сучасному дослідженні генезу будь-якої сутності ми не можемо не враховувати новітніх філософських течій, укорінених у розумінні людської мови. Вкажемо на постмодерністську концепцію суб'єктивності, яка вирізняється протиставленням картезіанському поняттю суб'єкта – суворо обмеженого агента своєї раціональної законодавчої діяльності, що мислиться як протилежність об'єкта. В постмодернізмі людське "я" визначається як сутність, вибудована соціальними дискурсами культури, лінгвістичними структурами та практиками означування, а не тільки в них віддзеркалена. Це вже є концепція суспільно конституційованого суб'єкта, але все ж індивідуального. Саме тому деякі автори (напри-

клад, історик Мішель Фуко, філософ Жак Деріда, психоаналітик Жак Лакан), формулюючи смерть картезіанського суб'єкта, надають особливої ваги дискурсу як первісному середовищу в конституюванні суб'єктивності [29, с. 409]. На нашу думку, можливий і інший вихід із колізії, названої "смерть суб'єкта", – визнання суб'єктного статусу за спільнотою і вивчення особливостей групової суб'єктності.

Продовження логіки вивчення іншого як дискретної сутності, що з'являється в нашому досвіді, в нашій спочатку дифузній картині світу як тілесний об'єкт поруч із іншими об'єктами, призводить до нездоланного парадоксу "зустрічі": чи могли б ми взагалі зустрітися з іншим, якби цей інший первинно не існував поза досвідом як його умова? Це підтверджують дані про філогенез і онтогенез свідомості: світ об'єктів може поступово оформлюватись як уявлений (подвоєний) у свідомості тільки за умови первісної непоодинокості, первинної потреби людини передати щось іншому [30, 21]. Але лінгвісти і філософи, доходячи до "світу на першому кроці" його існування, не можуть нічого про нього сказати, бо в цьому світі самої мови іще нема. Тоді вони і звертаються до психології в надії на нові її відкриття.

Психологічний погляд на групового суб'єкта

В психології також накопичуються передумови переходу на новий понятійний апарат, в якому одиниця психічного є розподіленою. Це і погляди Я.О. Пономарьова [14] про взаємодію як предмет психології. Це і концепція суб'єктності Б.А. Базими [31], за якою клітиною психічного виступає взаємодія двох живих істот, опосередкована інформацією один про одного; а взагалі можуть бути виділені не тільки суб'єкти життя (будь яка жива істота) і психіки, а також соціальні і духовні суб'єкти, які мають колективну природу. Це і концепція нужди С.Д.Максименка [32], згідно якої народження окремої людської дитини – це продовження потреб її батьків, яке долає дискретність психічного; вона, фактично, вказує, що нужда знаходиться поза межами індивіда.

Повертаючись до розуміння, що індивід – це не одинак-робінзон у зовнішньому світі, варто пригадати слова філософа: індивід - не "мікроскопічне "ми",

ушілнене до точки, але пункт перетину декількох, багатьох, множинності відносин "ми й вони". Індивід обирає, сумнівається, - він прихиляється або торкається то одного "ми", то другого, то третього. Звідси і народжується його внутрішній світ, в тому числі його вищі внутрішні якості – мислення, свідомість, воля. Людина не існує поза будь-якими "ми": навіть коли вона всього лише погоджується чи не погоджується із тим чи іншим ходом думки, вона включається на цю мить в одне "ми" із всіма іншими згодними, що протистоять "їм" незгодним чи навпаки. (Б.Ф.Поршнев [13, с. 185-186]).

В соціальній психології накопичено істотний досвід вивчення групової онтології, який дозволяє уникати робінзонади індивідуального суб'єкта. Але цей досвід частіше реалізує розуміння соціального як асоціації індивідів, ніж паритетних начал.

Дуже точно виявляє причину слабкості тих наукових позицій, які розширюють межі суб'єктності поза тілесне однієї людини, В.О. Васютинський [33, с.12]. Він зазначає, що "найголовнішим аргументом проти ідеї існування колективного суб'єкта є трудність або неможливість чітко визначити матеріального носія колективної суб'єктності". Відштовхуючись від полюсу неможливого – колективного "суб'єкта-структури", автор чітко вказує на стабільну й виразну сторону цієї реальності — колективного "суб'єкта-функцію". Слушним і аргументованим є саме запитання, що його ставить автор, — хто є суб'єктом колективного творення дійсності, якщо ми точно можемо констатувати наявність видів діяльності, які не мають ні процесу, ні результату інакших, ніж таких, які існують лише у колективному вигляді. Саме лише формулювання В.О. Васютинського про "простір колективного творіння дійсності" наділяє суб'єктне протяжним (на відміну від безконечно малого) статусом. Водночас, застосування ним поняття "квазісуб'єкт" звужує можливість описання колективного суб'єкта в онтологічних проявах, повертає до картезіанського образу суб'єктності.

Наголосимо на важливості зберегти, не втратити багатогранність онтології суб'єктності при введенні поняття групового суб'єкта: воно вводиться не на противагу індивідуальному суб'єкту, а для того, аби адекватно відтворити онто-

логію суб'єктного балансу. Адже недарма А.Б. Брушлінський [34] наголошує, що в психології поряд із поняттями індивід, особистість, індивідуальність з'являється поняття суб'єкт. Воно з'являється саме тому, що має потенціал поєднання онтології індивідуального і соціального. Недарма також у психології для вивчення механізмів взаємодії особистості і соціуму винайдено поняття ідентичності: "я"- ідентичності та "ми"-ідентичності людини, де перше відбиває тенденцію суб'єктивного переживання різниці, а друге – схожості, наявності спільного між людьми; якщо ж зазирнути більш глибоко — потреби "не відрізнятись" і "бути однаковими", "не бути однаковими" і "відрізнятись".

Саме через те, що термін взаємодія передбачає наявність двох окремих сутностей, які вступають в контакт між собою, відбувається перехід до використання іншого поняття – *балансу* ідентичностей. Адже індивідуальний суб'єкт і груповий суб'єкт не протистоять один одному як протилежності, а є однією сутністю. В сучасному науковому дискурсі використовується також об'єднане поняття "Я-ми ідентичність" (Н.Еліас), яке дає відповідь на питання про те, що собою являє людина як індивідуальна і одночасно соціальна істота: "без "ми"-ідентичності не існує ніякої "я"-ідентичності; чаша вагів балансу між Я і Ми, зразки відносин між Я і Ми можуть лише коливатися в той чи інший бік"[С. 256].

Груповий суб'єкт як первинний носій свідомості

Повернемося до розгляду генезису групового суб'єкта як первинного носія свідомості. Нагадаємо, що наше звернення до цієї теми викликане пошуком причин, які сприяли достатньому оформленню поняття саме групової форми свідомості, щоб співвіднести їх з виявленою в наших дослідженнях емпірією, пояснити наявність "зайвих феноменів", яких не мало б бути, якщо виходити з точки зору загальноприйнятого погляду на індивіда як атомарну субстанцію, хоча й існуючу в широкому контексті соціальної взаємодії. При цьому, ставлячи акцент на атомарності, ми звертаємо увагу на точку відліку в інтерпретації контексту соціальної взаємодії, насамперед, в авторів тієї позиції, яка не співпадає з нашою.

На наш погляд, спроби утримувати точку відліку інтерпретації контексту соціальної взаємодії на полюсі індивідності тільки тому, що є "трудність, або неможливість чітко визначити матеріального носія колективної суб'єктності" [В.О. Васютинський] збіднюють наші уявлення про суб'єктність, зважаючи на існування більш широких наукових уявлень про матерію, ніж речовина та простір. Водночас, у нас немає причин відмовлятися від робочого, операціоналізованого навантаження категорії взаємодії. Своїм завданням пошуку точки відліку ми бачимо введення часових та причинних регламентацій взаємодій як способу отримання, онтологічних проявів групового суб'єкта. .

У зв'язку з цим звернемося до відомої ідеї Я.О. Пономарьова про побічний продукт. Людина в групі може швидше знайти рішення задачі тільки тому, що є хтось, хто знаходиться поруч, також розв'язує якусь проблему і несе в собі зайві (з його особистої логіки) сліди роздумів і дій. Самі ці "зайві" радикали часто й стають єдино вірним напрямком думки. Тепер повернемося до ключового моменту початку людської пам'яті. Ми вважаємо, що дефіцит групи як ресурса для людської творчості, є константою як у прадавні часи, так і сьогодні. (До речі, хоча і напівсерйозно, Я.О.Пономарьов висловлює думку про те, що відмінність людської і мавп'ячої творчості полягає у пам'яті, завдяки якій людина може не бути змушеною весь час думати).

Таким чином, ми фіксуємо, що не сліпе наслідування у колі обробки рублика первісними людьми виконувало первинну функцію соціальної пам'яті, а справжня повноцінна пізнавальна діяльність з використанням механізму побічного продукту. Саме це є обмеженням індивідної автономії: ресурс групи, як можливість, протистоїть неможливості – ситуації, коли цей ресурс втрачається.

Повертаючись до позиції В.О. Васютинського про групового (колективного) суб'єкта як функцію, що себе проявляє у вигляді феномену громадської думки, групового тиску тощо, спробуємо на близькому нам у часі і емоційно значущому прикладі масових протестних акцій 2004 року в Україні прояснити механізми групової суб'єктності через введені нами часові рамки взаємодії. В тих акціях навряд можна було знайти людину, яка прийшла на майдан не із своєї

власної волі. Чим можна пояснити майже масовий характер потреби людей, що перебували на майдані, взяти участь у анкетуванні чи в інтерв'ю, яке проводилося в ті дні психологами? Ми вважаємо, що підвищене прагнення взяти участь в індивідуальному обстеженні (аж до утворення черги), яке за своєю суттю суперечило меті, часу і формі участі в акції, зумовлене важливою закономірністю *балансу суб'єктності*. При довгому перебуванні у стані з обмеженими звичайними каналами комунікації (при пануванні гучномовців, скандування, тисняви тощо) пропозиція відповісти на запитання анкети крім соціально корисного навантаження несла в собі нагоду відсторонитися, "вирватися" на хвилю з особливого типу групового тиску. Фактично, кожний перший користувався можливістю виокремлення себе із маси. Саме це ми вважаємо, з одного боку, проявом феномену *втоми* від одного типу суб'єктності, з іншого, - проявом *паритетності* суб'єктності, які показують нам часову локалізацію перебування одних і тих же осіб то в індивідуальній іпостасі суб'єктності, то в груповій.

Паритетне балансування суб'єктності може виражатися у станах стомленості від тієї чи іншої форми суб'єктності. Проте, трансляція концептуального апарату на нову мову групового суб'єкта виглядала б досить формальною інтерпретацією, якби залишалась на рівні теоретичних побудов і не впроваджувалася в практику розвитку суб'єктності на основі груп-рефлексивної технології.

Груповий суб'єкт у контексті практики рефлексивної послуги

У контексті надання рефлексивної послуги найбільш частим є замовлення розвитку організації (комерційної структури, виробництва, громадської організації), тобто корпоративного суб'єкта. Головною характеристика проекту [35] як системи рефлексивного моделювання є його співвіднесення зі складовими експериментальної ситуації — інструкція, задача, процес розв'язування, способи реконструкції внутрішнього по проявам зовнішнього. Інструменти (текст проекту, "попередні угоди"[36], "правила", процедури [35]) та їх смислове насичення тестують можливості проблематизацій якомога більшої кількості рефлексивних актів.

Центральною формою роботи з надання рефлексивної послуги є розроблений нами рефлексивний тренінг-практикум (РТП). Перш, ніж розкрити суто технологічно-процедурний бік РТП, дамо йому характеристику як практиці розвитку суб'єктності. Обов'язковою частиною будь-якої реалізації РТП є модулі - тренування мінімуму навичок підтримування специфічної групової дискусії та вироблення творчих рішень. Головна його потенція — поєднання навчальної та практичної сторони досягнень. При цьому традиція ЗСА обраховування продуктивності як процесу так і результату творчості розповсюджується на РТП, і як наслідок, відіграє роль переваги консалтингового продукту.

Спробуємо показати потенціал проявлення суб'єктності деякими із наведених складових (процедур, правил) технології РТП окремими штрихами. Чи є конфліктним для групи і окремих її учасників, принцип РТП висловлюватись згідно черги від найменш компетентного до найбільш компетентного? Звісно, так, тим більше, що ця оцінка компетентності у колі РТП може не відповідати фактичному статусу людини. Чи є проблемною (конфліктною?) вимога так розгалужувати тему обговорення, щоб висловлювати думку не тоді, коли вона виникне, а тоді, коли підійде черга для виступу? Чи несе в собі утруднення ситуація, коли підготовлену учасником для виступу думку, за мить до нього висловлює партнер по діалогу? Чи є конфліктним для учасника пониження в статусі компетентності внаслідок повторення думки іншого без нарощування? Як бачимо, у РТП потреба замовника підвищити свій рівень бачення професійного предмету забезпечується не на матеріалі умовних завдань (як це частіше за все практикується в традиційних тренінгах), а через оформлення нагальних проблем організації в завдання і задачі, які стають предметом творчого пошуку в РТП.

Який механізм закарбований у згаданому вище правилі "обов'язкового нарощення"? Механізм розширення внутрішнього плану розумової дії кожного учасника. Чому не можна висловлювати незгоду з чиеюсь позицією (критикувати), не поставивши запитання на зрозуміння? Тому що обов'язок з'ясування не тільки думки, але й позиції щодо цієї думки, закладений в підґрунтя цієї проце-

дури, забезпечує учасникам доведення їх до максимуму можливої повноти бачення при створенні інновацій.

Рефлексивна процедура — це система прийомів тренерів із створення нових і передачі наявних рефлексивних зразків. Тренер якісно змінює рівень продуктивності групи, вводячи дискусію по предмету в заготовлену форму та доповнюючи роздуми окремими включеннями типу: "А якщо наважитися?" Згідно з даними дослідження пам'яті рефлексивні вставки не запам'ятовуються як фактор впливу, але спрацьовують. Таким чином, самооцінка індивіда і групи підтримується на достатньо високому рівні.

Перебування індивіда у рухомому складі робочих підгруп і проявлення в них окремих робітників то в контексті поряд з топ-менеджером, то - з першою керівною особою компанії, то просто в новому сполученні ієрархій відділів, забезпечує можливість впровадження ідеї неієрархічного (рефлексивного) управління реалізує нашу ідею про коаліційність – повноту групових суб'єктів. [37]. Формула поєднання статусів — замовник, спів-замовник, виконавець — реалізує коаліційну природу РТП як по-дієвого заходу, який має потенціал провокувати розпад старих і утворення нових групових суб'єктів у межах корпоративного суб'єкта – споживача рефлексивної послуги.

Тут доречно пригадати проблему гонки тестових озброєнь, на яку вказував Поддяков [38]. Створюючи тест, ми сприяємо виокремленню і розвитку певних здібностей і, водночас, пригнічуємо інші. Таким чином, діагностика являє собою боротьбу між сприянням одному типу суб'єктності і пригнічуванням іншого. У нашому випадку (в РТП) в якості "тестового матеріалу" для аудиторії виступає, зокрема, об'єднана одним концептуальним апаратом група тренерів (що реалізує діагностико-розвиваючу технологію) у своїй віковій, гендерній різноманітності, представленості різних типів темпераменту і комунікативного стилю. В особі будь-кого з тренерів, обираючи його як керівника своєї групи, кожен з учасників тим самим має можливість обрати і відтворити (через порівняння) свій власний інтелектуальний стиль на будь-якому з обраних напрямків розвитку змісту. Важко висловлювати думки в раціональній формі? То можна розвивати тему у

віршованій, малюючи, добираючи метафор, застосовуючи інші - нові форми. Чи є в такому способі дослідження загроза пригнічення якихось здібностей?

Команда тренерів – це не просто варіації стилів для вибору споживачів. Це цілісний груповий суб'єкт, що здійснює певну діяльність і існує для споживача то у груповому, то у індивідуальному статусі. І в тому і в тому випадку він не просто декларує необхідність рефлексії – він демонструє зразки рефлексування. Крім того, він настільки наближений до досліджуваного, що ймовірність втрати інформації про смислове споживача крізь звужену експериментальну схему стає дуже малою.

Завдяки чому відбувається це наближення? По-перше, і замовник, і виконавець, і користувач (що стає спів-замовником) послуги разом потрапляють в значущу подію розв'язання окремої проблеми, що має об'єктивно або суб'єктивно професійний характер. Об'єктивне тут – відсутність відомих схем рішення і відповідей для даного конкретного випадку, суб'єктивне – унікальність події, яка дозволяє апелювати до відомих професійних підходів, але конкретне її розв'язання має також високу ймовірність негативного завершення.

По-друге, виконавець має компетенцію культивування переосмислення і досвід рефлексування, перетворення значущого в суб'єктивно протяжне аж до запаралелювання, коли значуще відбивається як власне своє і також тих людей, які, можливо, ще тільки наближуються до нього.

Маючи функції та повноваження розширення відбиття реальності учасниками тренінгу в ході її перетворення, команда тренерів складає багатоманітну опору продуктивності цілої групи. Фактично, не пропонуючи конкретних рішень, а тільки збалансовуючи певну щільність рефлексивних функцій у контексті всього вчинкового простору, тренери на певному етапі стають суттєвим доповненням до потенціалу учасників і замовників. Згідно сформульованим нами теоретичним положенням, для переведення рефлексивного потенціалу в актуальну форму необхідно застосувати спеціальну рефлексію виокремлення внеску кожної із сторін, які є виробниками думок. Переведення роботи в РТП у режим зміни коаліційностей як ефективний спосіб рефлексування внесків є також

фактичним доповненням групи споживача зразками рефлексування і, знову ж таки, без пригнічення самооцінки учасників.

Періодичні процедури публічного самодослідження підтягують зовсім не значущі (з огляду на культурні стереотипи) "так", "ну", "е-е-е", "та хто його знає" (що є частиною дискурсу учасників) не тільки до свободи використання їх як ресурсу саморегуляції, а й спонукають до пошуку більш привабливого - окультуреного - формату регулятивів.

Тривала практика проведення РТП дає підстави стверджувати, що в багатьох випадках дія (слово як дія) водночас є і рефлексією. "Темне м'язове відчуття", як образ, який складається, є не меншою складовою відбиття внутрішнього світу, ніж дискурс чи дистанційні канали. В той же час трапляється, що дія не інформує нас про внутрішню цінність для суб'єкта того, що він зараз відбиває у своїй свідомості. Це спонукає нас до визначення проблеми співвідношення діяльності і рефлексії - ідеального (нескінченно мале) або протяжного в акті рефлексії.

Зафіксувавши процес рефлексії як потік, як безперервність перетікання, зміни поєднань смислового і змістовного, групового і індивідуального, емоційного і раціонального, ми поставили проблему локалізації акту рефлексії і його розпізнавання в процесі рефлексії і в рефлексивній процедурі.

Розроблена нами система особливих процедур — модулів, близьких актам переосмислення, використовується виключно в життєвій події! І тільки в присутності дослідника в контексті дослідження!

Людина пізнає себе здебільшого на всій протяжності проникнення в предмет. Вона і відчувати, і відображати себе починає одночасно з переробкою предмета, тим самим більше помічаючи внутрішню складову діяльності. Внутрішню, особистісно значущу її складову. Помічаючи, розрізняючи ці "побічні", цінні для себе складові діяльності, опрацьовуючи психологічно цінні проміжні продукти, людина суб'єктивізує предмет. (Робітниця, що працює на конвеєрі, загортаючи електричні лампочки, відповідає інтерв'юєру: "Кожен папірець шурхотить по своєму"!).

Попри це, весь процес залишається достатньо розгорнутим і цілісним, оскільки його суб'єктом є групове втілення. Маркування тренерами себе, як учасника можливе при уподібненні тренера під ту коаліцію, в який він знаходиться.

Окрема особа має мало шансів здійснювати повноцінну пізнавальну активність поза межами свого типу коаліційності. Явище **коаліційних суб'єктів** – це об'єднання індивідних суб'єктів на шляху утворення повноти групового суб'єкта.

Паритетність групового й індивідного суб'єктів

Вище ми постулювали пра-колективний спосіб утворення людської свідомості, пра-колективний спосіб формування психічного людського і розділили два принципових глибинних і паритетних способи суб'єктності — спосіб суб'єктності індивідний і спосіб суб'єктності груповий (колективний).

Спосіб групової суб'єктності є головним і провідним з точки зору появи свідомості, тобто ресурсу, який також переспеціалізував нейрони, забезпечивши їх реагування не тільки задля накопичення актів індивідуального життєвого досвіду, а для накопичення життєвих актів у відповідній їх значущості в середовищі інших істот. При цьому значущість - для них і для себе враховує також і майбутні можливості.

У психофізіологічних дослідженнях отримані дані про істотні відмінності нейронної організації зовні однакових поведінкових актів і її схожість для поведінок, що зовні розрізняються. Взагалі здатність нейронів спеціалізуватись під поведінкові акти у людини проявляється в спеціалізації не тільки на поведінкові акти, але й на слово, на стосунки. Накопичення життєвих актів у відповідній їх значущості в середовищі інших істот, це те, що Б.Г. Мещеряков [39] визначає як "збагачене середовище". Тобто, перебування в природному середовищі і відношення до природного середовища через спільне спів-відношення, спів-осягнення первинної групи має принципово важливе значення не тільки як сучасний спосіб існування, але і як спосіб породження нового ресурсу, що забезпечив ініціалізацію.

Ось цей новий ресурс, який забезпечував нове психічне віддзеркалення у вигляді свідомості (со-знання) назавжди зберіг в особі потребу колективізму і

хоча б періодичного входження в процеси співпереживання, причетності, спільності. Але другий бік спільної дії, комунікації та пізнання не відмінняє ресурсу автономії, яка в попередніх ланках еволюції також набула необхідної спеціалізації. Наявність двох ресурсів виживання - автономного та об'єднаного способу реагування в зовнішньому середовищі - в людському варіанті об'єднання проявляється як виокремлення індивідності з об'єднаності. Тобто, в людському роді існує одночасно дві тенденції - тенденція індивідуалізації (розототожнення) і тенденція поглинання (ідентифікації), або ж зв'язаності, спів-протяжності.

На користь існування багатоваріантності людської суб'єктності свідчить і позиція Ю.І.Александрова який наголошує на єдності емоційного і свідомого механізмів регуляції психіки. В контексті досліджень "психології рефлексії" відбиття та глибинна орієнтація у своїй конфліктності і є причиною розгортання глибини рефлексування. А якщо глибина є неосяжною з міркувань персонального ресурсу? Аллахвердов [40] стверджує, що саме механізм свідомості відіграє роль не тільки презентації нашому я спільного знання, але й навпаки! Свідомість - це фільтр, який забезпечує багаторазове неусвідомлення окремої інформації.

Поєднуючи сучасні данні з проведеним нами генетичним аналізом, ми вважаємо, що первинним моментом, який ініціює нужду у зміні суб'єктності, є дефіцит ресурсу, механізмом же переключення варіантів суб'єктності є конфліктність, яка змушує "сканувати" ресурси як варіації середовищ, надбудованих над природним середовищем.

Вторинним моментом запита на зміну суб'єктності є **втома від перебування в тій чи іншій варіації**: індивідної та групові. Безумовно, не тільки логіка розвитку дитини як представника людського роду підштовхує батьків до сприяння її від етапу до етапу бути більш автономною, а й їх втома від необхідності бути продовженням тіла дитини. Підтримка колективно-розподіленої функції суб'єктності – це, безумовно, ресурс, але водночас і обтяжлива витрата!

У даній роботі ми виклали модель зміни суб'єктності при подоланні проблемно-конфліктної ситуації. Для її варіанту — складно-координованості як

розпаду системи традиційного управління, викладено в роботі "Рефлексивна по-дія: коаліційність – повнота групових суб'єктів в як складова рефлексивного управління"

Таким чином, ресурс групи зміцнює особу, ресурс особи розвиває групу.

Експериментальна робота Л.А. Найдьонової показала відмінність дискурсу індивідів які нарощують у групі рівень своєї персональної продуктивності і тих хто його втрачають [23]. Практика підтверджує можливість технологічного впровадження через дії тренерів цих дискурсів як факторів підсилення персоничи групи.

Проведені РТП містять матеріал, який дає нам змогу сформулювати припущення про те, що невідреагованість особою впливу групи в по-дієвому статусі лишає в ній радикали, які і можуть бути тією онтологією групового суб'єкта в індивіді. При цьому, його дія в персоні відбувається без паритетного діалогу. Дані роздуми передбачають можливості формулювання завдань з переосмислення багатьох психологічних понять: свідомості,⁵ несвідомого, підсвідомого, механізмів захисту тощо.

Понятійний апарат науки в цілому розвивається як проникнення в сутність категорійного устрою. До 19-го століття людство обходилося без поняття індивіда в сучасному його розумінні. Таким же чином наука існувала без поняття суб'єкта. Але тепер воно набуває значення не тільки як поняття, що вдосконалює і насичує певним смислом вже сталі поняття особистості і індивідуальності, а й порушує питання про баланс індивідної та групової форм суб'єктності.

Література

1. Степанов С.Ю., Семенов И.Н. Психология рефлексии // Вопр. психологии.- 1985.- N 3.- С. 31-49.
2. Щедровицкий Г.П. Избранные труды / Из архива Г.П. Щедровицкого. Т.1. – М.: Агенство управленческих технологий, 1995.
3. Щедровицкий Г.П. Коммуникация, деятельность, рефлексия // Исследование речемыслительной деятельности. – Алма-Ата, 1974.
4. Семенов И.Н., Степанов С.Ю. Рефлексия в организации мышления и саморазвитии личности // Вопр. психологии.- 1983.- N2.- С. 35-42.
5. Naidenov M. About the problem of subject of group reflection // Abstracts of 3st European Congress of Psychology - Abstracts. 4- 9 July. 1993. - Tampere. Finland, 1993, p.324.

⁵ До, речі українське з-відома є не менш красномовним від російського "со-знание" і англійського, яке ще більше несе смислові відтінки підпорядкованості, відданості.

6. Декарт Р. Избранные произведения. – М.: Мысль, 1950.
7. Сеченов И.М. Избранные философские и психологические произведения. – М., 1947.
8. Павлов И.П. Полное собрание сочинений. – М., 1951.
9. Анохин П.К. Принципиальные вопросы общей теории функциональных систем // Принципы системной организации функций. – М., 1973.
10. Созинов, А.А., Аверкин Р.Г., Гринченко Ю.В., Александров Ю.И. Сходное и различное поведение: взгляд «изнутри» и «снаружи» (к проблеме внешнего и внутреннего)// cd-book/ Творчество: взгляд с разных сторон: тез. докл. и выступлений на Первой международной конференции, посвященной 85-летию со дня рождения Я.А. Пономарева. - М, 2005.
11. Локк Д. Избранные философские произведения в двух томах, т.1. – М.: Мысль, 1960.
12. Ладенко И.С. Интеллектуальные системы и логика. – Новосибирск, 1973.
13. Поршнев Б.Ф. Соціальна психологія і історія. – М.:Наука, 1979. – 232 с.
14. Пономарев Я.А. Методологическое введение в психологию. – М.: Наука, 1995.
15. Абульханова-Славская К.А. Состояние современной психологии: субъектная парадигма // Предмет и метод психологии: Антология / Под ред.Е.Б.Старовойтенко. – М.: Академический проект: Гуадеамус, 2005. – с. 428-450.
16. Татенко В.А. Предмет и метод психологической науки: субъектная парадигма // Предмет и метод психологии: Антология / Под ред. Е.Б.Старовойтенко. – М.: Академический проект: Гуадеамус, 2005. – с. 490-509.
17. Предмет и метод психологии: Антология / Под ред. Е.Б.Старовойтенко. – М.: Академический проект: Гуадеамус, 2005. – с. 490-509.
18. Найдъонов М.І. Подолання індивідуалістичної редукції в суб'єктному підході: теорія групової рефлексії//Наукові записки Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України / За ред. Академіка С.Д.Максименка. - К.: Главник, 2005. -Вип. 26, в 4-х томах, том 3. - 512 с.186-194
19. Титаренко Т. М. Жизненный мир личности: структурно-генетический подход. - К., 1994.
20. Библер В.С. От наукоучения - к логике культуры (Два философских введения в двадцать первый век).Москва: Издательство политической литературы, 1991.
21. Семенов И.Н. Методика исследования личности в группе при коллективном решении творческих задач // Личность в психологическом эксперименте. - М, 1973.- С. 94-115.
22. Дункер К. Психология продуктивного (творческого) мышления // Психология мышления: Сб. пер. с нем. и англ.- М.: Прогресс, 1965.- С. 86-234.
23. Найденова Л.А. Роль групповой рефлексии в развитии творческих способностей учащихся: ис. ... канд. психол. наук.- Киев, 1993. - 239 с.
24. Найденов М.И., Ю.А. Репецкий Рефлексия как компонент учебной среды //Интеллектуальное развитие общества и новые информацион-ные технологии. Матер. междуна. конф. - Новосибирск, 1992 с. 188—192
25. Найденов М.И., Найденова Л.А. Некоторые особенности запоминания процесса совместного решения творческих задач //Психология личности и познавательных процессов. Сб. научных трудов. Вест-ник Харьковского ун-та, N337 "Вища школа" Изд-во при Харьк. ун-те, 1989 с. 38—39
26. Naidenov M. About the problem of subject of group reflection // Abstracts of 3st European Congress of Psychology - Abstracts. 4- 9 July. 1993a. - Tampere. Finland, 1993, p.324.
27. Бондаренко Л.И. У истоков логического мышления.- М.: Знание, 1985. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. "философия"; N 7).
28. Элиас Н. Общество индивидов / Пер. с нем. – М.: Праксис, 2001. – 336 с.
29. Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора; Пер. 3 англ. В. Шовкун; Наук. Ред. Пер. О.Шевченко. – К.: Видавництво Соломії Павличко "ОСНОВИ", 2003. – 503 с.
30. Журавлев И.В. Тело другого: коммуникация и непрерывность // Вестник ВГУ, Серия “Лингвистика и межкультурная коммуникация”, 2004, № 1. – с. 17-22.
31. Базима Б.О. Соціальний і духовний суб'єкти //Наукові записки Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України / За ред. Академіка С.Д.Максименка. - К.: Главник, 2005. -Вип. 26, в 4-х томах, том 1.
32. Максименко С.Д. Теоретичні засади психології особистості (генеза нужди) //Наукові записки Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України / За ред. Академіка С.Д.Максименка. - К.: Главник, 2005. -Вип. 26, в 4-х томах, том 1.

33. Васютинський В.О. Феноменологічний зміст спілкування в просторі колективного творіння//Міжнародна науково-практична конференція. Творчість, як засіб особистісного росту та гармонізації людських стосунків. Тези доповідей. Житомир, 2005. с10-17
34. Психология индивидуального и группового субъекта / Под ред. А.В. Брушлинского, М.И. Воловиковой. – М.: ПЕРСЭ, 2002. – 368 с.
35. Найденов М.И Проектная психолого-организационная технология как реализация групп-рефлексивной концепции. // Психологічні тренінгові технології у правоохоронній діяльності:науково-методичні та організаційно практичні проблеми впровадження і використання, перспективи розвитку/ Матеріали міжнародної науково практичної конференції, Донецьк 2005 с 128-134
36. Naydonov M. An informed consent as a conventional and diagnostic procedure of conclusion an agreement // 28th International Congress of Psychology. -August 8-13, 2004. - Beijing, China. – p. 186.
37. Найдьонов М.І. Рефлексивна подія: коаліційність – повнота групових суб'єктів в як складова рефлексивного управління (у друці)
38. Поддьяков А.Н. Психодиагностика интеллекта: выявление и подавление способностей, выявление и подавление способных. //Психология. Журнал Высшей школы экономики. 2004. № 4. С. 75–80.
39. Мещеряков Б.Г., Кирпиченкова Ю.В. Проблема операционализации понятия ведущей деятельности// cd-book/ Творчество: взгляд с разных сторон: тез. докл. и выступлений на Первой международной конференции, посвященной 85-летию со дня рождения Я.А. Пономарева.- М, 2005.
40. Аллахвердов В.М. Сознание как парадокс. Экспериментальная психология. СПб.: ДНК, 2000.